

D. O. M.

Mariae Catherinae
Santini Liburnensi
Parentibus Carissimis
Joannes Baptista filgius
Adunc vivens
Sibi et Suis
P. C. An. Rep. Sal.
MDCCLXX.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԳՐԱՆՍԻԼՈՒՆԵՐՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Հայրենի պատմութեան վերաբերեալ խառնակ
տեղեկութիւններ:

1672. Դրանսիականա կը գաղթէ ազգայնոց մէկ մասը. եւ ճուրճով կը տեղադրուի:

1684. Կերս կու գայ մէկալ մասն ու Միքայէլ Աբաֆի Ա. իշխանը զերեք սիրով կ'ընդունի: Ասոնք գլխավորաբար կ'սօրկէն, Պիտրոց... կը տեղադրուին:

1691. Դեկտ. 4. Լեւոնտոս Ա. կայսրը կու տայ առանձնաշնորհութեանց կոնդակը:

1703. Ռապուգին զորավարն ու Դրանսիականոց կառավարութիւնը զԱբստինտոս Վերգարէսգուլ Ռաբոցին կը խրկեն, միութիւն ընելու համար: Ռաբոցի զեպիսկոպոսը կը բանտարկէ. բայց 1706ին ազատ կը թողու:

Կերլա քաղաքը մինչեւ 1773 իշխանապետ չտեսաւ: Յովսէփ Բ. եղաւ առաջինն, որ (այս միջոցին դեռ իբրեւ թագաժառանգ) Յուլիս ամսոյն մէջ կերլա եկաւ. Միայն երեք ժամ կեցաւ հոս: Թեոֆորոս Տանիլէան արքունի խորհրդականէն հիւրընկալուեցաւ. եւ հոն նախաձառ չալ կերաւ:

1780. Ագոստոսի վերջերը, քաղքին կից ու շրջակայ գեղերը Օրմանի, Գրեշի, Հէշտագի, Իգլոտի մէջ եւ այլն մարտնչեալ ահաբեկութիւն մը կ'իշխայ: Ասոնք երեք ամսուան մէջ ամէն բան փնջուցոյն լնջուցոյն: Թէպէտ կառավարութիւնն այս հարուածին առջեւն առնելու համար սաստիկ խիստ հրամաններ տուաւ. բայց ի զուր: Այն ատենի հայ քարտուղարն, որ ազէկ հունգարներէն չէր գիտեր, ըրած կարգադրութիւններուն վրայջ շատ աղաւաղեալ լեզուաւ մը տեղեկութիւններ տուաւ, որոնց մէջ նաեւ յաջորդները կը բովանդակուին: Գերափառ կայսերական վերին կառավարութեան հրամանին համամատ, մաւրախներուն այն մասն, զոր բռնել կրցանք, բռնեցինք. զոր կրցանք բռնել՝ պարկեւոր մէջ դրինք. եւ այլն:

1780. Նոյ. 19ին վախճանող Մարիամ Թերեզիա կայսերուհուհու — քաղքին ամենէն մեծ բարերարին — համար, Հայոց հասարակութիւնը վեց ամիս սուգ բռնեց: Այս միջոցին,

1 A Felséges esoszári királyi guberniumnak rendetelenül fogvást a suskakat is a szarvaskakat, úgy kiköt lehetett összefogdastuk, a kiköt nem lehetett zssökbe dugdastuk.

Յառաջ բերեալ Տապանագրերէն կ'իմանանք ուրեմն, որ Լիվոնոյի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ թաղուողներէն ամենէնվերջինն եղած է Սարգիս Արքեպիսկոպոս Սարաֆեան 1773ին, որմէ վերջ Դոսկանայի Աւագ Դուքս Լեւոնտոս Առաջնոյն հրամանաւ Հայք դադրեցան իրենց ներկեցեալներն եկեղեցւոյն մէջ թաղելէն, եւ գնեցին առանձին գերեզմանատուն, ուր թաղուած են եկեղեցւոյն ժողովրդապետներէն երեքն եւ են Հայր Կարապետ Հալաճեան, Հայր Իմանուէլ Սերովբեան, եւ Հայր Անտոն Իմերսիզեան, ինչպէս ուրիշ քահանաներ ալ:

Լիվոնոյի քափուշինաց Ամենասուրբ Երրորդութեան Եկեղեցւոյն մէջ է Հայազգի Դաւիթ Յակոբեանին մահաքանդակը, որ մասնաւոր բարերար եղած էր յիշեալ կրօնաւորաց, ինչպէս մեր օրէնքն 1891ին հրատարակեալ Լիվոնոյի Պատմութեան մէջ ընդարձակ աւանդուած է:

Իսկ այն ուժ կտոր հայատառ գերեզմանաքարերու օրինակներն՝ որ զանց առնուած են ներկայ հաւաքածոյիս մէջ զետեղուելէն՝ են Սարգիս Արքեպիսկոպոսին, Յովհաննէս ՔահաՆային, Ստեփանոս վարդապետին, Իգնատիոս Քահանային, Անտոն Քահանային, Տիրացու Գասպարին, Աղա Տէր Մարթուսին, եւ Ալեքսան Եւզովիցեանց, որոնց օրինակներն կը գտնուին Լիվոնոյի Հայոց Պատմութեան ու Տեղագրութեան մէջ:

Քերտ 1. Դեկտեմբեր 1894:

ՄԵՍՐՈՊ. Վ. ՈՂՂՈՒՂԵԱՆ:

քաղքին մէջ երաժշտութեան ձայն չլսուեցաւ, ուրախութիւն, խնդութիւն չտեսնուեցաւ:

1800. Անմոռաց յիշատակաց արժանի Մանուկ Գարաշնեան, կը հիմնէ անկեանոցը քաղքին մէջ:

1804ին կը գնէ հիմնարկութիւն ի Գլուժ՝ Բիարխաշեանու գաղոցը՝ վեց հայ ուսանողի, իսկ ի Գալալպուր՝ եկեղեցականական կըրեանոցը՝ երկու հայածէս քահանայացուի համար:

1805. Սեպտ. 21. Քաղքին մեծ հրապարակին դէպ ի արեւմուտք նայող տնեան ետեւի մասերն ու անոնց կից աները կ'այրին:

1807. Սեպտ. 14. Կերքին Գաշափփողոցին մէջ մասը կ'այրի:

1808. Հոկտ. 6ին գիշերը բերդին մէջ նկուղէն (casematte) բոլոր բանտարկեալները փախան, մէկը դուրս առնելով՝ որ պատուհանին վանդակներուն մէջ սեղմուած ծնաց:

1809. Փետր. 3. Պաշտօնական գրութեանց նայելով Կաթողէն Ա.ին դէմ՝ մղած պատերազմին մէջ, Հայաքաղքէն յաջորդ ազնուական հայ աղաները մասնակցեցան. Մարտինոս Պալալայի որդին, Մանուկ, ձիաւոր — Թէոդորոս Կովքեգին որդին, Թովհանէս, ձիաւոր. — Սիմէն Կովքի՝ ձիաւոր, — Մարտինոս Կովքեգ եղբայր՝ ոտանաւոր. — Մարտինոս Կովքեգեան կրտսեր, ձիաւոր — Գրիգոր Պալալայի որդին՝ Թովհանէս՝ ձիաւոր. — Խաչիկ Սարուքան՝ ձիաւոր — Թակովք Կովքեգ՝ ձիաւոր — Թովհ. Կովքեգ՝ ոտանաւոր — Մանուկ Կովքեգ՝ ոտանաւոր — Աստուածատուր Լալալոֆի եղբայր՝ ձիաւոր — Կիկղոլայոս Մարգոնֆի՝ ոտանաւոր — Գուկաս Վրժարեան, ձիաւոր — Թովկակիմ Վրժարեան, ձիաւոր:

1809. Հոկտ. 1. Մարտինոս արքեպիսկոս ասկից անցնելով՝ Անտոն Լալալոֆեան գլխաւոր զատուարին առջեւը կը կենայ ու գաւաթ մը ջուր կը խմէ:

1811. Ստակի մեծ փոփոխութիւն (devaluation) վալէսի յատակագծին համեմատ:

1815. կը սկսի մեծ սովը:

1816 Սոյն ու սղութիւնը կը սաստկանայ. մէկ չափ (metzen) ցորենը 10 ֆիորին է:

1817. Ցարսոյ սկիզբն ու դէպ ի կէսերը, սոյն աւելի կը սաստկանայ: Մարդիկ կը մեռնին: Սովէն նեղուած աղքատներ ըզաշտբու վրայ՝ խոտն անասնոց պէս կ'ուտեն: Բայց հունձքի ժամանակ մաքուր ցորենի գինը հինգ ֆիորինի կ'իջնայ:

1817. Փրանկիսկոս Ա. կայսրն այցելութեան եկաւ մեր քաղքին՝ կայսրուհւոյն հետ: Երկու գիշեր անցուց այս տեղը: Այս առթիւ շինուեցան Սամոյի վրայի երկու կամուրջները: Ասոց վրայ քաղքին 30.000 ֆիորին ծախք ըրաւ:

1819. Ստակի պակասութիւն: Տերութեան պաշտօնատէրը վճարքին արծաթով կ'ընդունին: Պաշտօնատէրը՝ որ տերութեան ծառայութեան մէջ չէն, կէսը միայն կ'ընդունին:

1825. Տօն Միկէլ, Բորդուկալի թագաւանսկը քաղքս եկաւ: Այս առթիւ Ջաքարիս կապուռչեան, իրեն 48 տախտակէ, յատուկ ձեռք գծագրուած Առլաս մը պարգեւեց:

1829. Աղքս. Թափայէլ Ղարամեան Լոնտոնի Շէրիֆ կ'անուանուի:

1839. Էսդէի իշխանը քաղքս կու գայ: Ի պատիւ իշխանին կը կանգնուի առաջին յաղթական կամարը:

1847. Աւագ ուրբաթ գիշեր. Գերեջի լեռը կը բաժնուի ու քառասուն մէկը հեռու դէպ ի արեւելեք դուրս կը ջցուի. իրեն տակը կը թաղէ տուն մը: — Մէկ չափ (veder, տասը լիդր) գինին, 35 քառանգան:

1849. Յունուար 10. Տոպոգա գաւառին գիւանն ու բանտարկեալները կերպ կը բերուին:

Մինչեւ 1839ը. գիշերները՝ գիշերապահ յաջորդ կ'երազով կը ծանուցանէին գիշերուան ժամը. «Ազօթք արեցեք, ըզԱստուած խնդրեցեք. ըզՏիրամայր Սուրբ Աստուածածինը բարեխոս բընեցեք, զկրակը աղէկ թաղեցեք, ըզՃիրախը անցուցեք, գէ սըհաթը ինն է»: Այս սովորութիւնը ետքէն փոխուեցաւ, ու կամաց կամաց բոլորովին դադրեցաւ: 1850էն ետքը, զանգակիկ մը հնչեցնելով՝ կը ծանուցուէր գիշերային ժամը: Ասոր վրայ սրինգով կը սուլէին: Էիմակ չմնաց՝ ոչ կանչել, ոչ զանգակ զարնել եւ ոչ սրինգ փչել:

1849. Յունիս 20. Քաղքը՝ մեծ ահ ու դողու մէջ կ'իջնայ այն լուրին, որ Ռուսերը Գրանսիրլանտիա մտան: — Աւգ. 19. Մեծ սարսափ կը տրիւ քաղքին մէջ. վասն զի Ռուսը Մեծ-Իգնտոն են. (քաղքէն կէս ժամ հեռու), — Ռուսը՝ գիշերը, աքըռնի ձամբուն վրայէն Տէժ կ'անցնին:

Ստակ փոխելը սաստիկ մեծ դժուարութիւններով կ'ըլլայ: Ջինուարական հիւանդանոցը չկրցաւ հարկւնոց թուղթ մը փոխել

Քաղաքացիներ՝ Յուլիս 27-ին վաճառականաց ընկերութեան գրեց ու խնդրեց, որ այս բանին օգնէ կերպով մը: Եւ մնան անձնութեան կազմակերպող մը տնէ տուն քայլեց, ու ամէն մարդէ խնդրեց, որ մեծ դրամաթղթերը (հարկերնոցները) փոխէ:

Գոշուրի հունգարական թղթադրամները՝ տերութեան ժողովոյն հասանութեամբ դրող մուեցան: Վաճառու միլիոնի չափ թղթադրամ մտաւ գործածութեան մէջ: 1849-ին սկիզբներ վերին հրամանին համեմատ այս դրամները ժողովեցին եւ այրեցին: Սեպտեմբեր 13-ին՝ Հայաքաղաքը 400.000 ֆիորին ստակ մատուց: Քաղաքացու սարկէն այրեցին 379.164 ֆիորին եւ 85 քառանդան. իսկ քաղքին արկղը տուաւ 20.835 ֆիորին 15 քառանդան:

1852. Փրանկ. Յովսէփ Վ. կայսրն՝ այն միջոցին որ Հունգարիա եւ Գրանտիւռանիա շրջանաւոր ճամբորդութիւն մ'ըրաւ, նաեւ կերպ քաղաքը հանդիպեցաւ: Վ.գ. 2-ին հասաւ քաղաք: Սրբազգի արքունական ճամբուտ վրայք քաղաք մտնելու սահմանն, ինչպէս նաեւ ջրի փողոցին ստորին եւ վերին ծայրերը՝ փառաւոր յաղթական դռներ կանգնուեցան, որոնց վրայ առջին անգին այլաբանական — բայց կենդանի — պատկերներ զետեղուած էին: — Գլխաւոր հրապարակը վերջին աստիճանի շքեղութեան մէջ կը ծփար: Վաստիայի, Հունգարիայի եւ պետութեան ուրիշ գաւառներուն զինանշանները, բուրգերու, կոթողներու եւ յաղթութեան սիւներու վրայ զետեղուած էին: Աս ամէն բան՝ հնարագէտ Զաքարիա Վարպաշ ռուսաց ին յատակագծին համեմատ՝ իր վերին հսկողութեանը տակ շինուեցաւ: Բայց շատ բան ինք իր յատուկ ձեռքն ըրաւ: Մեծ փառ կայսրը կարէն էլաւ, զինուորական դպրոցի աշակերտներն իր առջեւն անընդէլ տուաւ: Ասոր վրայ այցելութեան ելաւ. դղեկին, զինուորական դպրոցին, վեճակական պաշտօնարանին եւ այլն: Ասէի Գլուծ անցաւ:

1855. Սեպտ. 29. Ազգայնոց կամաքը հակառակ՝ կը հաստատուի ուղղափառ վալաք եպիսկոպոսութիւնը Հայաքաղաքս:

1858 Նոյմբ. ամսոյն մէջ վերոգրեալ եպիսկոպոսութեան համար կը կանգնուի կղերանոց մը, քառասունութու կղերիկոսով:

Աս տարի աստիկ ջրտուութիւն, մին է կը տիրէ, որուն նմանը չեն յիշեր ամենէն երբ-

ցազոյններն ալ: — Գարնան յանկարծակի օդը փոխուեցաւ: Սամշին վրայ մէկուկէս կանգուն հաստութեամբ սառուցի կտորներ կը շողային: Ասոնք ահագին զօրութեամբ վերին կամքին ռոտըններուն զարնակելով՝ զանոնք անողորմաբար առին տարին:

1862. Յուլ. 13. Գրեմվիլ կոմս, քաղաք կու գայ: — Հոկտ. 4-ին նոր պաշտօնատեարք կ'անուանուին:

Փրանկիսկանց մեծաւորն այս բաները կը գրէ 1873-ին տարեգրոց մէջ Հայաքաղքին վրայոք: Հիմակ Հայաքաղքին մէջ կայ թագաւորական ատեան, որուն նախագահն է Գրեգոր Սիմայեան, արքունի խորհրդականն, որ շատ հեղ տերութեան երեսփոխան եղաւ. Նշանաւոր մարդ է: Հոս է Ծաղոգա գաւառին թմոռանիստ տղը: Քաղքին քաղաքացեան է Գաւիթ Բլըշնդար, զարմանալու արժանի մարդ մը: — Քաղաքս քարայտակ ընելն սկսուեցաւ. գործքն աղէկ յառաջ կ'երթայ: Վանքին առջեւ իտալը, երկաթի վանդակով գոցեցինք: Այս վաթճախի համար ջառու եղբարք երկու կենդանար երկաթ տուին. մէկալ ծաղեցրը՝ քաղքին, Հայոց ազնուական մասն ըրաւ: Հատ բարերար են ազգայինք մեր վանքին: Հատ ատեն չկայ, Աստուածածնայ պատկեր մը պարգեւ ըրին եկեղեցւոյն: Աշտարակներն ու զանգակները իրենց շինեցին: Ամպոնն իրենք կանգնեցին: Ս. Աննայի խորանն իրենց շինել տուին: Աստուած անփորձ պահէ Հայ ազգը: Ասանց իրենց՝ մեր վանքն ապրիլ չէր կրնար:

1879. Յունիս 1: Աստուած գարուն մէջ Ստեփ. Ռօշթայէն հիմնուած Ս. Աննայի ընկերութիւնը վերականգնուեցաւ:

1881 Հոկտ. 16. Սամշույ վարին երկաթուղին կը բացուի: Բացման՝ երկու պաշտօնէ ալ ներկայ են. Պաշտոն Օրտոսի եւ Գաբրիէլ Գեմին:

1883 Փետր. 3-ին. ուրբաթ կէս օրէն ետեւ առանց ամպի շատ պայծառ օդ մին էր: Օդին մէջ՝ յանկարծակի կայծերով շառաչուած մին է լսուեցաւ. ու տեմառեցաւ. փայլակի պէս բան մը, որ ի ետեւէն զօրաւոր լոյս ունեցող պղծ մը թողուց: Հայաքաղքին վրայէն գեպի հարաւային արեւմուտք գնաց: Երկնաքար մըն էր, որ պայթելով շրջակայ դաշտերուն վրայ ինկաւ: 48 կոոր մնաց ալ ժողովեցինք: Ասոնց մէջ մասը հիմակ թանգարանը կեցած է:

1 Աստիկայ տղերք գործք ալ կեցած էր ահագին դրամ քիւն վրայ (cornich), իրենց հերշտակ կամ ողկ՝ ամաղմիչներէ մը ծայրէն թափելով: